

Zehra KURTULGAN

Öğretim Görevlisi, Mersin Üniversitesi Rektörlük, Mersin/Türkiye
Science Specialist, Mersin University, Rectorate, Mersin/Turkiye

eposta: zehrayldrm58@gmail.com,

<https://orcid.org/0000-0002-7790-4249> - RorID: <https://ror.org/04nqdw39>

Atıf/Citation: Kurtulgan, Zehra. 2023. Kutadgu Bilig'te Rüya Çeşitleri ve Yorumu. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 11(34), 1-15. <https://doi.org/10.33692/avrasyad.1063037>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü /Article Types:	Araştırma Makalesi/Dissertation Summary
Geliş Tarihi /Received:	25/01/2022
Kabul Tarihi/Accepted:	05/01/2023
Yayın Tarihi/Published:	20.03.2023

KUTADGU BİLİĞ'TE RÜYA ÇEŞİTLERİ VE YORUMU

ÖZ

Eski çağlardan bu zamana kadar rüya konusu, insanlar için geleceği sorgulama, bir mesaj veya anlam bildirmesi açısından araştırılması gereken bir alan olarak görülmüştür. Bazı toplumlar bu konuya ilkel bir anlayışla yaklaşırsa da çoğu araştırmacı bu konuyu bilimsel bir anlayışla açıklamayı tercih etmiştir. Kimi araştırmacılar, bazı rüyaların gerçeği yansıttığını bazılarının ise inanılmaması gereken şeytanî vasıfta olduğunu düşünmektedir. Kimileri ise, rüyaların kişilerin günlük telaş ya da düşüncelerinden kaynaklı olduğunu söylemektedir. Gerek geleceğe dair bir mesaj gerek şeytanî gerekse günlük telaştan kaynaklı olan rüyaların dolaylı olarak da olsa hayatımıza olan etkileri bilinmektedir. Hatta İslam inancında rüya kavramı oldukça ayrıntılı bir şekilde yer almıştır. Çeşitli eserlerde rüya konusu işlenmiştir. Rüya ve rüya ile ilgili kavramlar 11.yy. Karahanlı dönemi eseri olan *Kutadgu Bilig*'te de bulunmaktadır. *Kutadgu Bilig* konu ve sözcük hazinesi açısından oldukça zengin bir alan içermektedir. Özellikle çalışmamızın konusunu teşkil eden rüya için özel bir bölüm ayrılmıştır. Bu bölüm haricinde diğer konuların içine serpiştirilmiş rüya ile ilgili beyitler vardır. Eserdeki rüyalar konularına göre Rahmanî, Şeytanî, Nefsanî rüya olmak üzere üç temel başlık altında ele alınıp incelenmiştir. Bu sınıflama İslami rüya çeşitlerinden hareketle yapılmıştır. Eserdeki rüyaların sınıflandırılması ile rüyanın genel görünümü açığa çıkarılmak istenmektedir. Ayrıca eserin beyitleri örnek olarak verilerek kelime hazinesi ve içinde barındırdığı kültürel değerlerin ortaya çıkması amaçlanmıştır. Böylece yazarın rüya kavramına olan bakış açısı daha net bir görünüm kazanmış olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Rüya, Rüya Çeşitleri, Rüya Yorumu, *Kutadgu Bilig*, Karahanlı Türkçesi

Zehra KURTULGAN

TYPES OF DREAM AND IT'S INTERPRETATION IN KUTADGU BILIG

ABSTRACT

From ancient times until now, subject of dreams has been seen as a area that needs to be investigated in terms of the questioning of future, conveying a message or meaning for people. Although some societies approached this issue with a primitive understanding, most researches preferred to explain this issue with a scientific understanding. Some researches think that some dreams reflect reality, while other are demonic that should not be believed. Other says that dreams are caused by people's daily rush or thoughts. It is known that dreams which are either a message about to future, a demonic or a daily rush, have an indirect effect on our lives. In fact, the concepts about dreams and dreams 11th century. It is also found in *Kutadgu Bilig*, which is a work of the Karahanlı period. Kutadgu Bilig constitutes a very rich field in terms of subject and vocabulary. A special section is reserved from the dreams, which is subject of our study. Apart from this section, there are couplets about dreams, interspersed in other subjects. The dreams in the work have been studied and analyzed under three main headings. This classification is based on the types of Islamic dreams. With the classification of dreams in the work, It is resired to reveal the general view of the dream. In addition, it is aimed to reveal the vocabulary and the cultural values It contains by giving the couplets of the work as an example. Thus the author's perspective on the concept of dream will gain a clearer view.

Keywords: Dream, dream types, dream interpretation, *Kutadgu Bilig*, Karahan's Turkish

2

Giriş

Arapça kökenli bir sözcük olan rüya, *TDK Türkçe Sözlük'*te bulunan ilk anlamıyla "düş" olarak açıklanmaktadır (TDK 2011: 1990). *Kâmûs-ı Türkî'*de "uykuda görülen şey, düş vakıa, âlem-i mana (Sami 2017: 530)." olarak anlam verilen sözcüğe Parlatır "Uykuda görülen şey, düş (Parlatır 2011: 1426)." olarak yer vermekte ve rüyayı madde içinde "rü'yâ-yi kâzibe, gerçekleşmeyen yalancı veya geçici rüya" ile "rü'yâ-yi sâdıka, gerçekleşen rüya (Parlatır 2011: 1426)." olarak örneklendirmektedir. *İslam Ansiklopedisi* "rüya maddesi"nde rüya, "uyku sırasında zihinde beliren görüntülerin bütünü(Çelebi 2008: 306)" şeklinde tanımlanmakta ve Rahmanî rüyalar "rüya-yı sâdıka, sâliha, hasene" olarak şeytanî rüyalar, "hulm" olarak adlandırılmaktadır (Çelebi 2008: 306). *Ötüken Osmanlı Türkçesi Sözlüğü'*nde ise rüyanın, "Uyku sırasında zihinden geçen hayal dizisi; düş (Çağbayır 2017: 1392)." olarak tanımlandığı görülmektedir.

Uyku ile uyanıklık arasında görülen hatta bilimsel araştırmalara göre canlı olarak vasıflandırdığımız kısmının %74'ünün Rem evresinden uyanılırken görüldüğü tespit edilen (Günay 2005: 118) rüyalar çok eski dönemlerden bu yana insanlar tarafından merak edilen ve araştırılan bir alan hâline gelmiştir. Öyle ki Klasik Antik toplum, rüyalar ile varlığını benimsedikleri olağanüstü varlıklar arasında bir ilişki olduğunu kabul etmektedirler. Rüyaların Tanrı ya da Tanrılar tarafından gönderilen bir mesaj olduğunu düşünen bu

Kutadgu Bilig'te Rüya Çeşitleri ve Yorumu

toplumun bireyelerine göre rüyaların asıl amacı gelecekle ilgili bilgiler vermektir (Freud 1996: 56). Örneğin Babil ile Asur halkı ölü ruhların rüyalar üzerinde olumsuz bir etki bıraktığına inanırlar ve hatta kötü ruhları yenmek adına Babil Rüya Tanrıçasından da yardım talep ederler. Yine benzer bir anlayışa sahip olan Mısır toplumu rüyaların Tanrılardan gelen uyarıcı bir işaret olduğunu benimsemektedirler (Günay 2005: 119). Günümüzde de hâlâ rüya gördüğümüzde ne anlama geldiğini merak eder ve rüya tabirlerine bakarız. Geçmişten günümüze kadar rüyaların herkesin hayatında önemli bir rolü olmuştur.

Freud'un *Düşlerin Yorumu* adlı eserine göre, rüyaların bir mesaj, bir kehanet belirtisi olduğu düşüncesi bu konuya olan yaklaşımı bilimsel bir boyuta getirmiştir. Buna örnek olarak Aristoteles rüyaları ruhbilimsel olarak incelemiş ve rüyaların yukarıda düşünülen ifadelerin aksine Tanrısal değil de şeytanî olduğunu belirtmiştir. Ona göre rüyalar doğaüstü varlıklar aracılığıyla oluşmamaktadır. Aksine uyku hâlinde olan bireyin düş süresince zihninde oluşturduğu bir etkinlik olarak görülmektedir. Rüyaların dış dünya ile bağlantılı olduğuna inanan Aristoteles'in düşüncesine göre kişi rüya gördüğü sırada dış uyaranlara maruz kaldığında hissettiği etkiyi daha fazla olarak yaşamaktadır. Bu da kişinin dış dünyada dış uyaranlarca yaşadıklarının uzantısından başka bir şey değildir. Bazı araştırmacılar ise rüyaların uyku hâlinde önceki yaşadıklarımızla bağlantılı olduğu görüşündedir. Hatta Jessen'e göre bir rüyayı oluşturan olaylar rüyayı gören kişinin yaş, cinsiyet, kişilik gibi bazı özellikleriyle birlikte günlük yaşantısı ve geçmiş yaşantılarının da tesiriyle oluşmaktadır. Kimi araştırmacılara göre ise rüyanın kaynağı "tutkular"dır. En nihayetinde rüyaların oluşumundaki etkin unsurlara bakıldığında insanı merkeze alan bir yapıda olduğu görülmektedir. İnsanoğlunun dış dünya ile olan etkileşimi ve içsel olarak yaşadıklarıyla birlikte geçmiş yaşantısı ve gündelik hayatı ile olan bağlantısı düşünüldüğünde rüyaların, Hildebradt'ın da belirttiği üzere gerçek dünyadan bağımsız olarak düşünülmemesi gerekir (Freud 1996: 56-64).

Rüyaların merkezinin, insanın geçmiş ya da şimdiki zaman içerisinde yaşadıkları veya dış dünya ile olan bağlantılarına bağlı olması hayatımızdaki yerinin ne denli olduğunun açık bir göstergesidir. Dinin insan yaşamına etkisi ve kutsiliği de düşünülünce İslam dinine mensup toplumlarda rüyaların hem dış dünya hem de olağanüstü âlemle ilgili olduğu görülmektedir. Bu bağlamda bazı kaynaklara göre İslam'da üç çeşit rüyadan bahsedilir. İlk olarak Rahmanî rüya; kişinin gayb âlemi yani doğaüstü âlemle olan iletişimini anlatır. İkinci olarak Şeytanî rüya, şeytandan kaynaklı aldatıcı rüyalarlardır. Anlatılması pek uygun görülmez. Son olarak Nefsanî rüya ise kişinin günlük endişesinden ve uyku sırasında oluşan dış etkilerden dolayı meydana gelen rüyalarlardır (Çelebi 2008: 307).

Metafizik olan dünya ile bir nevi ilintili olarak düşünülen rüyalar kişinin bu dünyada yaptıkları ya da yaşayacağı şeyler hakkında önemli ipuçları vermektedir. Bu bağlamda rüyalar insan hayatında büyük bir yer işgal etmiştir. Hatta bazı kaynakların bu konuya oldukça

Zehra KURTULGAN

ayrıntılı olarak yer verildiği görülmektedir. Türkçe ilk rüya tabirnamelerinin 14.yy'da Anadolu sahasında ortaya konulduğu ifade edilmişse de (Balaban 2014: 115; 117. Serkan Şen tarafından yayınlanan "Eski Uygurca Bir Tabirnameye Göre Türklerin Erken Dönem Rüya Yorumlarındaki Değişim Üzerine Mukayeseli Tespitler" adlı çalışmasında daha Uygur çağından itibaren tabirnelere rastlandığı ortaya konmuştur (Şen 2021: 10). Ayrıca 11. yy Karahanlı Türkçesi dönemi eseri olan *Kutadgu Bilig*'te de pek çok konu olduğu gibi rüya ve rüya yorumu konuları da bulunmaktadır. Özellikle "Tüş Yorguçlar Birle Katılmaknı Ayur, Ögdülmüş Ogdurmuşka Tüş Yörügün Ayur, Ogdurmuş Ögdülmüşke Tüş Körmişin Ayur, Ögdilmiş Ogdurmuş Tüşinge Ta'bir Kılmışın Ayur, Ogdurmuş Bu Tüşke Adın Yörüg Ayur" başlıklı bölümlerde rüya kavramına yer ayrılmıştır (Arat 1947: 55-58). Rüya yorumu eserde "tüş bitigi", rüya yorumcuları da "tüş yorguçı, yörgüçi" veya Arapça "muabbir" olarak görülmektedir (Arat 1947: 439; 597; Şen 2009: 300). Rüya kavramına eser dâhilinde genel olarak bakıldığında rüya, rüya çeşitleri, rüya yorumu, rüya sonrasında yapılması gerekenler ve özellikle Ogdurmuş ile Ögdülmüş arasında geçen rüya ile ilgili diyaloglar dikkati çekmektedir.

Kutadgu Bilig'teki rüya kavramı ilgili bilimsel çalışmalar yapılmıştır. Erdem Sarıkaya'nın *Eski Türk Edebiyatında Rüya (Başlangıçtan XV. Asra Kadar)* adlı doktora tezi ve "Eski Türk Edebiyatında İlk Edebi Rüya: Ogdurmuş'un Rüyası" adlı makale çalışması bulunmaktadır. Özer Çetin'in "Kültürel Din Psikolojisi Açısından Geçiş Dönemi Rüyalari: Kutadgu Bilig Örneği" adlı makale çalışması ile Emine Çakır'ın "Kutadgu Bilig ve Günümüz Kültürel Belleğinde Rüya Yorumlama" adlı bildirisi vardır. Ayrıca Serkan Şen'in "Eski Türkçe Metinlerde Görülen Ölüm Habercisi Rüyalari" adlı bildirisi ile "Eski Uygurca Bir Tabirnameye Göre Türklerin Erken Dönem Rüya Yorumlarındaki Değişim Üzerine Mukayeseli Tespitler" adlı makale çalışması vardır. Bu çalışmalarda *Kutadgu Bilig* adlı eserdeki rüya konusu ile ilgili bilgiler mevcuttur.

Bu çalışmada ise *Kutadgu Bilig*'teki rüya kavramı rüya çeşitleri kapsamında değerlendirilmiştir. İslam inancında rüya önem arz etmektedir. Çalışmanın ana konusunu teşkil eden rüya çeşitleri İslam inancında olduğu gibi üç temel başlık altında "Rahmanî, Nefsanî ve Şeytanî" olarak sınıflandırılmıştır. Nefsanî rüyalar, kişinin nefsi arzu ve isteklerinden kaynaklanan rüyalarlardır. Eserde bu rüya çeşidi "yeme ve içmeden kaynaklı rüyalar, yılın mevsimine bağlı olarak görülen rüyalar, karışık rüyalar ile kişinin günlük telaş ve düşüncelerinin yansıdığı rüyalar" olarak sıralanabilir. Şeytanî rüyalar, kişinin gerçekliğini sorgulamaması ve itibar etmemesi gereken rüya çeşididir. Bu rüya şeytanın kişiye verdiği vesveseden kaynaklanmaktadır. Rahmanî rüya ise, Yaradan'ın kişiye rüyasında belli ettiği, gerçek hayata da iyi ve kötü etkisi olduğu düşünülen diğer bir rüya çeşididir (Arat 1974:428-434; Çelebi 2008: 307).

Kutadgu Bilig'te Rüya Çeşitleri ve Yorumu

Eserde şeytanî rüyalar, “takı bir tüş ol körse yektin bolur (Arat 1947: 597).” şeklinde geçmektedir. Karışık rüyalar ise “takı biri azgas u ahlam bolur (Arat 1947: 596).” beyitinde “azgas u ahlam” olarak bahsedilmiştir. Karışık rüyaların rüya tabiri bulunmamaktadır (Arat 1974: 430).

İhsan Sabri Çebi tarafından hazırlanan 2021 yılı basımı *Ahmed-i Da'î'nin Tercüme-i Kitabü't-Tab'ir Rüya Tabirleri Kitabı* adlı eserinde hak ve batıl rüyadan bahsedilmiştir. Ayrıca bazı rüyaların, İblisten ve ten arzusundan kaynaklı olduğu söylenmektedir. Hatta eserde, insanın ve olağanüstü varlıkların rüyası olmak üzere iki çeşit rüyadan bahseder. Bu rüyaların toplam sayısının on tane olduğunu söyler. Yine bu rüyaların sadece bir tanesinin haktan kaynaklı olduğunu diğerlerinin ise batıl olduğunu belirtir (Ahmed-i Da'î 2021: 64-65). Kur'an-ı Kerim'de Hz. Yusuf peygamberin rüyaları önemli bir yer tutmaktadır. Kur'an'da Yusuf Suresi 44. ayette karmakarışık rüyalarından bahsedilmektedir (DİB 20.01.2022).

*Kutadgu Bilig'*te rüya çeşitleri benzer bir yapıya sahiptir. Çalışmada, rüyaların genel bir değerlendirmesi yapılmak istenmiştir. Bu nedenle üç başlık altında sınıflandırılmıştır. Rahmanî, nefsanî ve şeytanî olarak değerlendirilen rüyaların yorumları *Kutadgu Bilig'*ten hareketle ele alınıp açıklanmıştır. Çalışmada bulunan beyitler ve açıklamaları Reşit Rahmeti Arat'ın *Kutadgu Bilig I Metin* (1947); *Yusuf Has Hacip Kutadgu Bilig II Çeviri* (1974) adlı çalışmalarından yararlanılarak verilmiştir. Eserdeki rüyalar şu şekildedir:

1. RAHMANÎ RÜYALAR

Kişinin gayb âlemi yani doğaüstü âlemle iletişimini anlatan, Tanrı'dan gelen ilahî bir işaret olarak nitelendirilen Rahmanî rüyalar (Çelebi 2008: 307. eserde gerçek hayatta bir karşılığı olan ve Tanrı tarafından bir işaret gibi görülen rüyalar olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Odgurmuş'un rüyasında hayatının biteceği Tanrı tarafından ona rüyasında bildirilmiştir. Rüyasında gördüğü her imgenin gerçek hayatta bir karşılığı bulunmaktadır. Yine rüyada sevinmenin karşılığı gerçek hayatta üzülme; rüyada üzülmünün karşılığı da gerçek hayatta sevinme olarak görülmektedir.

1.1. Rüyada Sevinmek

*Kutadgu Bilig'*te, rüyada sevinmenin karşılığı gerçek hayatta ağlamaktır. Rüya ve gerçek hayatta yaşananlar arasında bir zıtlık ilişkisi kurulmuştur. Öyle ki, sevinçli bir rüya görmek gerçek hayatta üzüntü ve sıkıntı yaşanacağını hatta rüyayı gören kişinin, hayatında ağlayacağını ve üzüleceğini işaretidir.

“(KB-6022) sakınc körse tüşte yanıtı sevinç / sevinç körse kadgu bolur yığılayu (Arat 1947: 597).”

Zehra KURTULGAN

“(KB-6025) sevinç körse tüşte oyun ya büdig / sakınç kadgularka açıldı kezig (Arat 1947: 597).¹”

1.2. Rüyada Kederlenmek

Eserde, rüyada sevinen kişinin ağladığının görüldüğü gibi yine zıtlık ilişkisi bağlamında ağlayan kişinin de gerçek hayatında güldüğü yani sevinçli olduğu görülmektedir. Rüyada ağlamak veya üzölmek, kişinin gerçek hayatta mutlu olacağıının işaretidir.

“(KB-6022) sakınç körse tüşte yanutı sevinç / sevinç körse kadgu bolur yığılayu (Arat 1947: 597)”

“(KB-6026) yana yığılasa tüşte körse sakınç / erej birle avnur bulur ming sevinç (Arat 1947: 597)²”

1.3. Odgurmuş’un Rüyası

Odgurmuş rüyâsında yüksek, enli ve elli basamağı olan bir merdivenden birer birer basarak yukarı çıktığını görmektedir. Son basamakta atlı diye bahsedilen bir kişi tarafından uzatılan tastaki suyu içmiştir. Sonra yükselerek gözden kaybolmuştur. Odgurmuş’a ölüm haberi rüyâ yoluyla Tanrı tarafından bildirilmiştir. Şen’in “Ölüm habercisi (Şen 2009: 302)” olarak tanımladığı rüyâ metinde şu şekilde geçmektedir:

“(KB-5987) tüşedim tüşümdin açıldı manga / ölüüm ukuldı manga ay tonga (Arat 1947:594).”

“(KB-5988) bayat edgü isiz yoritsa kaza / yoritur anı yatsa tünle uda³ (Arat 1947:594).”

1.3.1. Ögdölmüş’ün Rüyâ Yorumu

Ögdölmüş, Odgurmuş’un gördüğü rüyânın güzel ve hayırlı olduğundan bahsetmektedir. Rüyâyı iyiye yormak gerektiğı *Kutadgu Bilig*’te de önemle vurgulanan bir özellik olarak karşımıza çıkar. Örneğın, 6000. ile 6004. beyitlerde rüyâyı iyiye yorumlamak gerekir ve kötü yorumdan da kaçınılmalıdır, diye bahsetmektedir(Arat 1974: 429)⁴. Burada da Ögdölmüş, rüyâyı iyiye ve güzele yorumuş ve böylece hayırlı bir rüyâ olmasını istemiştir.

¹ “KB-6022-6025- Kederli bir rüyâ görülürse, bunun karşılığı sevinçtir; sevinç görülürse, kaygı gelir ve insanı ağlatır. Bir kimse rüyâsında neş’e, oyun ve raks görürse, keder ve kaygılar başlayacak demektir (Arat 1974: 431).”

² “KB-6026-Eğer bir rüyâda ağlar ve keder görürse, o kimse râhat içinde avunur ve bin türlü sevinç bulur (Arat 1974: 431).”

³ “KB-5987-5988- Rüyâ gördüm, rüyâmda bu bana belli oldu ve öleceğim anlaşıldı, ey kahraman. Tanrı iyi ve kötü, kazasını bildirmek isterse, bunu gece yatarken, uykuda bildirir (Arat 1974: 428).”

⁴ “KB-6000 Rüyâyı yorma; yorarsan, bunu bilerek yor ve mânasını dikkatle mukayese et; KB-6004 Rüyâyı nasıl yorarsan, neticesi ona göre olur; rüyâyı kötüye yorma, sana zararı dokunur(Arat 1974:429).”

Kutadgu Bilig'te Rüya Çeşitleri ve Yorumu

“(KB-6037) yanut birdi ögdülmiş aydı bu tüş / idi edgü tüş ol kör asgı öküş⁵ (Arat 1947: 599).”

1.3.1.1. Rüyada Yükseldiğini Görmek

Rüyada yükselmek olumlu olarak nitelendirilmiş, yükseklik ile saygınlık ve baht arasında bir bağ kurulmuştur. Rüyada yükselmenin karşılığı eserde saygınlık olarak belirtilmiştir. İnsan rüyada yükseldikçe saygınlık kazanır ve şansı, bahtı da açık olur.

“(KB-6039) ağış barça tüşte ağırlık bolur / ağırı tenginçe ulugluk bulur (Arat 1947: 599).”

“(KB-6040) neçe ağısa tüşte ağı kut kıvı / ağırlık bulur ked bulur yüz suvı⁶ (Arat 1947: 599).”

1.3.1.2. Rüyada Merdiven Görmek

Rüyada merdiven görmek ululuğun işaretidir. Merdiven gibi insan da basamak basamak yükselir. Yükseldiği ölçüde de saygı görmektedir. Yine burada merdiven ile yükselmek arasında olumlu bir anlam ilişkisi kurulmuştur. Rüyanın iyiye ve hayra yorulduğu görülmektedir.

“(KB-6043) şatu tüşte ‘izz ol ağırı tengi / birer bagna sayu ağırlık öngi (Arat: 1947: 599).”

“(KB-6044) neçe ağısa ança ağırlık bulur / ağırı malı kut kıv bulur öz onğı⁷ (Arat 1947: 599).”

1.3.1.3. Rüyada Göklere Uçtuğunu Görmek

Eserde, göğe uçarak yükselmek, Allah'ın kişinin bütün isteklerini kabul edeceğinin bir işaretidir. Ögdülmüş'e göre, göğe uçmak ve yükselmek iyiye ve güzele işaret etmektedir. Ögdülmüş'ün bu bağlamda, yükseklik ve dileklerin kabulü ile ilgili olumlu bir bağ kurduğu görülmektedir.

“(KB-6046) uçup kökke örlep tükel ağıdukung/ tilek birge tengri negü koldukung (Arat 1947: 599)⁸.”

⁵ “KB-6037-Ögdülmüş cevap verdi ve :-Bu rüyâ çok iyi ve çok güzel bir rüyâdır-dedi-(Arat 1974: 432).”

⁶ “KB-6039-6040-Bütün rüyalarda yükselme itibâra delâlet eder, insan yükseldiği nisbette şeref bulur. Rüyâda insan ne kadar yükselirse, onun bahtı ve hâli de o kadar yükselir. (Arat 1974: 432).”

⁷ “KB-6043-6044- Rüyada merdiven izzettir, insan yükseldiği nisbette ve her basamak için ayrı bir itibar görür. Ne kadar yükselirse, o kadar hürmet görür; saâdet, tâlih ve dünya malından nasîbini alır (Arat 1974: 432; 433).”

⁸“KB-6046-Kalkıp göklere uçarak, en yükseklere çıkman ise, Tanrının senin bütün arzularını yerine getireceğine delâlet eder (Arat 1974: 433).”

Zehra KURTULGAN

1.3.1.4. Rüyada Kap İçerisinde Bulunan Suyu İçtiğini Görmek

Kap içerisindeki suyu içmek, kendisinin ve efradının hayatının uzun olacağını işaretidir. Ögdülmüş, bu yorumunda kaptaki suyu içmek ile hayatın uzunluğu arasında bir anlam ilişkisi kurmuş ve yine bu rüyayı da iyiye ve hayra yorumuştur.

“(KB-6045) ıdışlıg suvug sen alıp içtüküng / tiriglik uzun bolga yıldız köküng⁹ (Arat 1947: 599).”

1.3.2. Odgurmuş’un Kendi Rüyasına Yaptığı Yorum

Odgurmuş, Ögdülmüş kadar olumlu düşünmemekte ve Ögdülmüş’un yaptığı rüya yorumunu doğru bulmamaktadır. Kendi rüyaları hakkında şu yorumları dile getirir:

1.3.2.1. Rüyada Basamaklı Uzun Merdiven Görmek

Odgurmuş merdiven ile yaşam arasında bir bağ kurmakta ve basamaklı uzun merdiveni insanın yaşamı olarak yorumlamaktadır.

“(KB-6052) ediz bagnalıg men şatu kördüküm / tiriglik turur ay kadaş yördüküm¹⁰ (Arat 1947: 600).”

1.3.2.2. Rüyada Merdivenin Ucuna Kadar Yükselerek Çıktığını Görmek

Odgurmuş, merdiveni insanın yaşamı olarak değerlendirmiş ve rüyada merdivenin ucuna yükselerek çıkmayı da kişinin yaşamının biteceğinin işareti olarak yorumlamıştır. Merdivenin ucu ve hayatın sonu arasında bir bağ kurmuştur.

“(KB-6053) şatunung başınga tegi yokladım / yaşamı tükettim tiriglik yidim (Arat 1947: 600).”

“(KB-6054) başınga agıp ben ol atçı kelip / manga birdüki suvnu içtim alıp¹¹ (Arat 1947: 600).”

1.3.2.3. Rüyada Atlının Verdiği Kabın İçerisindeki Suyun Hepsini İçtiğini Görmek

Atlı tarafından verilen suyun hepsini içtiğini görmek hayatının biteceğine işaretir. Eserde atlı olarak bahsedilen kişi Ölüm Meleği olan “Azrail (Sarıkaya 2014: 526)” den başkası değildir. Azrail’in elinden kaptaki bütün suyu içmek ise ölüm suyunu içmek olarak değerlendirilmiştir.

⁹ “KB-6045- Kaptaki suyu alıp içmek kendinin ve neslinin uzun hayata nâil olacağına delâlettir (Arat 1974: 433).”

¹⁰ “KB-6052- Gördüğüm basamaklı yüksek merdiveni, ey kardeş, ben hayat olarak yorumuyorum (Arat 1974:433).”

¹¹ “KB-6053-6054- Merdivenin başına kadar yükselmem, yaşamın tükenmesi, hayatımın tamamlanmasıdır. Merdivenin başına kadar yükseldim ve o atlının gelerek bana verdiği suyu alıp içtim (Arat 1974: 433).”

Kutadgu Bilig'te Rüya Çeşitleri ve Yorumu

“(KB-6060) ıdışlıg suvug içtim emdi tükel / tükettim tiriglik esen edgü kal (Arat 1947: 601).”

“(KB-6063) kalı içse suvnu tüketü tükel / tükedi tiriglik kazıldı kırım¹² (Arat 1947: 601).”

1.3.2.4. Rüyada Atlının Verdiği Kabın İçerisindeki Suyun Yarısını İçtiğini Görmek

Rüyada atlının verdiği kabın içerisindeki suyun yarısını içtiğini görmek, hayatın yaralandığının işaretidir. Bir önceki beyitte atlının yani Azrail'in elinden verilen kaptaki suyun tamamının içilmesi hayatın biteceğine işaret etmiş, bu beyitte ise kaptaki suyun yarısının içilmesi hayatın yarısının bittiğini göstermiştir.

Eserin ilerleyen kısımlarında Ögdülmüş'ün yaptığı rüya yorumundan ziyade Ogdurmuş'un yaptığı yorum gerçekleşmektedir. Rüyasında Azrail elinden bir tas su içen Ogdurmuş'un hayatının böylelikle sona erdiği görülmektedir.

“(KB-6059) yarım suv içip kodtum erse yarım / yarım kalgay erdi tirigliklerim¹³ (Arat 1947: 601).”

1.3.2.5. Rüyada Yukarı Doğru Uçup Gökyüzünde Kaybolduğunu Görmek

Rüyada yukarı doğru uçup gökyüzünde kaybolduğunu görmek, canın bedenden çıkacağına ve ölüme işaret etmektedir. Ruhun bedenden ayrılıp gökte kaybolması ile kişinin gökte yukarı uçup kaybolması arasında bir benzerlik ilişkisi kurulmuştur.

“(KB-6064) yokaru uçup bu özüm tengdüki / yaşıl kökke örlep tengip singdüki (Arat 1947: 601).”

“(KB-6065) süzük can turur ol bu keptin çıkıp / yana yandı kelmez yiringe agıp¹⁴ (Arat 1947: 601).”

2. NEFSANÎ RÜYALAR

Nefsanî rüyalar, kişinin nefsi arzularından, günlük hayatındaki yaşadıklarının rüyaya yansımından ortaya çıkan rüyalar (Çelebi 2008: 307). Eserde bu tür rüyalar, kişinin yediklerine ve içtiklerine, uyumadan önce düşündüklerine, yılın mevsimlerine ve kişinin yaşına göre farklı yorumlanan rüyalar olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.1. Yeme ve İçmeden Kaynaklı Görülen Rüyalar:

¹² “KB-6060-6063-Kaptaki suyun tamamını içtim ve hayatımı tamamladım, sen sağ ve hoşça kal. Eğer suyun tamamı sonuna kadar içilirse, hayat sona erdi ve mezar kazıldı demektir (Arat 1974: 434).”

¹³ “KB-6059- Ben de suyun yarısını içip, yarısını bırakmış olsa idim, ömrümün yarısı kalmış olurdu (Arat 1974: 434).”

¹⁴ “KB-6064-6065-Benim yukarı uçup kaybolmam ve mâvi göğe çıkıp, boşluğa karışmam, Temiz canın bu kalıbından çıkarak, bir daha yerine dönmek üzere uçmuş olmasına delâlet eder (Arat 1974: 434).”

Zehra KURTULGAN

Rüyaların birçoğu günlük hayatımızdaki yediklerimizden ve içtiklerimizden kaynaklanmaktadır. Rahatsız edici yemekler yenildiğinde uygun olmayan rüyalar görülebilmektedir.

“(KB-6005) telim tüş bolur yim içimke barır / yaragsız yimiş bolsa tengsiz kelir¹⁵ (Arat 1947: 596).”

2.2. Yılın Mevsimlerine Bağlı Olarak Görülen Rüyalar

Mevsimlerin, insan üzerinde gerek ruh sağlığı gerek beden sağlığı açısından birçok yansımasının olduğu bilinir. Aynı şekilde mevsimlerin ve hatta kişinin yaşının rüyalar üzerinde etkisi büyüktür. Bazı rüyalar, yılın mevsimlerine ve kişinin yaşına göre yorumlanır. Bu yorum yaz, kış, ilkbahar ve sonbahar mevsimine ve kişinin yaşına göre değişiklik göstermektedir.

“(KB-6006) takı bir tüş ol kör bu yıl faslinga/ tadusı küçenip barır aslinga¹⁶ (Arat 1947: 596).”

2.2.1. Bahar Mevsiminde Genç Bir Kişinin Rüyasında Her Şeyi Kızıl ve Yeri Kara Olarak Görmesi

Esere göre, bahar mevsiminde genç bir kişinin rüyasında her şeyi kızıl ve yeri de kara olarak görmesi, kanının çoğaldığının göstergesidir. Bu durumda kişinin biraz kan aldırması gerekir. Bu bağlamda kızıl ve kara renkleri ile kan sözcüğü arasında bir anlam ilişkisi kurulmuştur.

“(KB- 6007) yıl ülgı yaz erse kiçig erse er/ kızıl körse barça yağız körse yir (Arat 1947: 596).”

“(KB-6008) anı kan küçemiş bolur belgülüg/ ayu bir kan alsun angar ülgülüg¹⁷ (Arat 1947: 596).”

2.2.2. Yaz Mevsiminde Genç Bir Kişinin Rüyasında Sarı, Pembe Renklerle Safran veya Çekilmiş Şeyler Görmesi

Yaz mevsiminde genç, delikanlı bir kişinin rüyasında sarı, pembe renklerle safran veya çekilmiş şeyler görmesi safrasının güçlendiğinin göstergesidir. Bunun için midelerini boşaltarak kudret helvasından yemesi gerekmektedir. Bu beyitte sarı, pembe renkleri ile safra arasında bir benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Safra sindirime yardımcı olan yeşile benzeyen sarı bir

¹⁵ “KB-6005-Birçok rüyâlar vardır ki, yemek ve içmekten gelir; yaramayan yemekler yenilmiş ise, rüyâ da uygunsuz olur (Arat 1974: 430).”

¹⁶ “KB 6006- Bazı rüyalar vardır ki, yılın mevsimlerine bağlıdır; ahlâttan biri kuvvetlenerek, rüyâyı kendi aslına çeker (Arat 1974: 430).”

¹⁷ “KB-6007-6008- Yılın mevsimi bahar ve insan da çok genç ise, her şeyi kızıl ve yeri kara görürse, Belli ki, onun kanı kuvvetlenmişti, ona bir mikdar kan aldırması tavsiye edilir (Arat 1974: 430).”

Kutadgu Bilig'te Rüya Çeşitleri ve Yorumu

sıvıdır(vikisözlük 2.01.2023) ve safran da sarı renkli bir baharattır(vikisözlük 2.01.2023). Safranın renginin sarılığı ve safran ile benzetme yoluna gidilerek bağlantı kurulduğu görülmektedir.

“(KB-6009) yıl ülgi yay erse tüşegli yigit/sarıg al tüşese ya kürküm ögit (Arat 1947: 596).”

“(KB-6010) sarıgı küçenmiş bolur ay bügü/ özini boşutgu terengbin yigü¹⁸ (Arat 1947: 596).”

2.2.3. Güz Mevsiminde İleri Yaştaki Bir Kişinin Rüyasında Siyah, Dağ, Kuyu veya Çukur Görmesi

Güz mevsiminde ileri yaştaki bir kişinin rüyasında siyah, dağ, kuyu veya çukur görmesi sevdasının arttığının göstergesidir. Bu yüzden ilaç içerek beynini boşaltması gerekmektedir. Bu beyitte siyah, dağ, kuyu, çukur sözcükleri ile sevdanın artması bağlamında bir benzerlik ilişkisi kurulmuştur.

“(KB-6011) yıl ülgi küz erse er erse orut/kara körse tag ya kudug körse üt (Arat 1947: 596).”

“(KB-6012) bu sevda küçenmiş bolur ay kadaş/ ot içgü mengesin arıtgu adaş¹⁹ (Arat 1947: 596).”

2.2.4. Kış Mevsiminde Yaşlı Bir Kişinin Rüyasında Akarsu veya Buz, Kar ve Dolu Görmesi

Kış mevsiminde yaşlı bir kişinin rüyasında akarsu, buz, kar, dolu görmesi balgamının çoğaldığının göstergesidir. Bu nedenle sıcak bir şeyler yemesi ya da içmesi gerekmektedir. Bu beyitte kış mevsiminde akarsu, buz, kar, dolu görülmesi ile balgamın çoğalması açısından bir benzerlik ilişkisi kurulmuştur.

“(KB-6013) kış erse yana tüş körügli karı / akar suv tüşese ya buz kar tolı (Arat 1947: 596).”

¹⁸ “KB-6009-6010- Yılın mevsimi yaz ve rüyâ gören delikanlı ise, rüyasında sarı, penbe renklerle safran veya öğütülmüş bir şey görürse, Ey hakîm, onun safrası kuvvetlenmiş olur; midelerini boşaltması ve kudret-halvası yemesi lâzımdır (Arat 1974: 430).”

¹⁹ “KB-6011-6012- Yılın mevsimi güz ve insan da geçkin bir yaşta ise, rüyâsında siyah, dağ, kuyu veya çukur görürse, Ey kardeş, onun sevdası kuvvetlenmiştir; ey dostum, o ilâç içmeli ve beynini temizlemelidir (Arat 1974: 430).”

Zehra KURTULGAN

“(KB-6014) küçenmiş bolur kör anung balgamı / isig neng yitürgü içürgü emi²⁰ (Arat 1947: 596).”

2.3. Kişinin Günlük Telaş ve Düşüncelerinden Kaynaklı Rüyalarda

Bir kişi akşam uyumadan önce bir şey düşünür, sonra uyur ve rüyasında akşam düşündüğü şeyi görürse, buna göre bir rüya tabiri bulunmamaktadır. Çünkü bu kişinin günlük yaşadığı telaştan, düşünceden kaynaklı bir rüyadır ve kişinin düşüncesi ya da sıkıntısı rüyasında tecelli etmiştir.

“(KB-6016) kiçe saknu yatsa anı körse tüş / angar ma yörüg yok anung yangı tuş²¹ (Arat 1947: 597).”

2.4. Karışık Rüyalarda

Eserde bazı karışık rüyalardan bahsedilmektedir. Bu çeşit rüyaların tabiri bulunmamaktadır. Eserde bu rüyanın neden kaynaklı olduğu belirtilmemiştir. Karışık rüyalar nefisten ya da şeytandan kaynaklı olabilir. Şeytanî rüyalar terimi eserde ayrı olarak geçtiğinden nefsanî rüya başlığı altında ele alınmıştır.

“(KB-6015) takı biri azgas u ahlam bolur / bu tüşke yörüg yok ay kıkı unur²² (Arat 1947: 596).”

3. ŞEYTANÎ RÜYALAR

Şeytanî rüyalar, kişinin gerçekliğinden şüphe duyması ve itibar etmemesi gereken rüya çeşididir. Bu rüya şeytanın kişiye verdiği kuruntulardan kaynaklanmaktadır (Çelebi 2008: 307). Eserde, bazı rüyaların kaynağının şeytan olduğundan bahsedilmektedir. Böyle rüya gören kişinin ise, gusül abdesti alması gerekmektedir.

“(KB-6017) takı bir tüş ol körse yektin bolur / tüşegli anı körse suvka yunur (Arat 1947: 597).”

“(KB-6018) yana pişesin körse tüşte kör er / angar ma yörüg yok ay kıkı kür er²³ (Arat 1947: 597).”

²⁰ “KB-6013-6014-Mevsim kış ve rüyâ gören de ihtiyar ise, rüyâsında akarsu veya buz, kar ve dolu görürse, Onun balgamı kuvvetlenmiş olur; bunun ilacı ona sıcak şeyler yedirmek ve içirmektir (Arat 1974: 430).”

²¹ “KB-6016- Bir kimse akşam bir şey düşünerek yatar ve bunu rüyasında görürse bunun için de uygun bir tabir yoktur (Arat 1974: 430).”

²² “KB-6015-Bir de bir nevi karışık rüyâlar vardır; ey kudretli insan, bu rüyalara tabir yoktur (Arat 1974: 430).”

²³ “KB-6017-6018- Yine bir rüyâ vardır ki, bu şeytandan gelir; bu rüyayı gören kimse gusül etmelidir. Eğer bir kimse rüyâda kendi san’atini görürse, ey cesûr insan, bunun da tâbiri yoktur (Arat 1974: 430;431).”

Kutadgu Bilig'te Rüya Çeşitleri ve Yorumu

Yusuf Has Hacıp'in bazı rüyaların şeytandan kaynaklı olduğunu ve şeytani rüya görenlerin gusül abdesti alması gerektiğini söylediği gibi halk arasında da kötü rüyanın şeytandan geldiği gibi bazı konularda çok çeşitli inançlar vardır ki bu rüyalardan hiç kimseye bahsedilmemesi ya da bu tarz rüyaların suya anlatılması gerekmektedir (Çakır 2019: 673). Eserde ayrıca rüyanın nasıl yorumlanması gerektiği ile de ilgili çeşitli bilgiler bulunmaktadır.

Sonuç

Rüya ile ilgili birçok araştırmacı çalışma yapmış ve farklı görüşler beyan etmiştir. Kimi araştırmacılar rüyaların kaynaklarını olay ve davranışlara bağlamış; kimi araştırmacılar rüyayı kişinin dış uyaranlara maruz kalmasından dolayı oluştuğunu açıklamıştır. Kimileri rüyaların Tanrı'dan gelen İlahî bir mesaj olarak görmüş; kimileri ise şeytandan kaynaklanan aldatıcı anlamlar olarak yorumlamışlardır. Gerek İlahî, gerek şeytanî gerekse bireyin düşüncesinin ya da yaşamının bir yansıması olarak değerlendirilen rüyaların hayatımızdaki etkisi yadsınamaz. *Kutadgu Bilig*, insan yaşamını esas alan yapısıyla bu konuya da yer vermiş ve örnek beyitlerle çeşitli rüyalardan bahsetmiştir. Bu rüyalar şu şekilde sıralanabilir:

1. Rahmanî Rüya: Rüyada sevinmek, rüyada kederlenmek, Oğurmuş'un rüyası, rüyada yükselmek, rüyada merdiven görmek, rüyada kap içerisinde bulunan suyu içtiğini görmek, rüyada göklere uçtuğunu görmek.

2. Nefsanî Rüya: Yemek ve içmekten kaynaklı görülen rüyalar, yılın mevsimlerine bağlı olarak görülen rüyalar (bahar, yaz, güz ve kış mevsimi. karışık rüyalar, kişinin günlük telaş ve düşüncelerinden kaynaklı rüyalar.

3. Şeytanî Rüya: Şeytandan kaynaklı rüyalardan eserde genel olarak bahsedilmiştir.

Rahmanî olarak değerlendirilen rüyalarda, rüyada sevinmenin karşılığı gerçek hayatta üzülme; rüyada üzülmenin karşılığı gerçek hayatta sevinmektir. Oğurmuş'un rüyasında ise, Ögdülmüş rüyayı iyiye ve güzele yormanın, rüyanın gerçek hayattaki tecellisi açısından daha güzel sonuçlar vereceğini düşündüğünden olsa gerek Oğurmuş'un rüyasını iyiye, hayra yormuş ve "saygınlık, şans, baht açıklığı, isteklerin kabulü, hayatın uzunluğu" olarak rüyayı yorumlamıştır. Oğurmuş ise, Ögdülmüş'ten farklı olarak rüyasını "yaşamının biteceği, ölüm" olarak yorumlamış ve yorumu gerçekleşmiş ve hayata veda etmiştir. Nefsanî rüyalar ise, kişinin yediklerine ve içtiklerine, uyumadan önce düşündüklerine, yılın mevsimlerine ve kişinin yaşına göre farklı yorumlanan rüyalar olarak karşımıza çıkmaktadır. Nefsî arzularından kaynaklanan bu tarz rüyaların eserdeki yorumuna bakıldığında, kızıl-kara renkleri ile kan arasında; sarı-pembe renklerle safra arasında; siyah, dağ, kuyu, çukur ile sevda arasında; akarsu, buz, kar, dolu ile balgam arasında anlam ilişkisi kurulduğu görülmektedir. Son olarak şeytanî rüya bölümünde ise, şeytandan kaynaklı olarak görülen rüyalardan eserde genel özellikleriyle bahsedilmektedir. Bu tarz rüya gören kişinin ise boy abdesti alması gerektiği vurgulanmaktadır.

Zehra KURTULGAN

Rahmanî, nefsanî, şeytanî olarak üç temel başlık bağlamında değerlendirilen rüyalar ile ilgili örnek beyitlerin ayrıntılı bir şekilde eserde yer aldığı görülmektedir. Bu çalışmada yapılan sınıflandırma aracılığıyla eserde görülen rüya çeşitlerinin tespiti yapılmıştır. Böylelikle eserdeki rüya ile ilgili genel görünümün nasıl olduğu açığa çıkarılmıştır.

KAYNAKÇA

- Ahmed-i Da'î. 2021. *Tercüme-i Kitâbü't Ta'bir Rûya Tabirleri Kitabı, inceleme, tenkitli metin, dizin* Yayına Hazırlayan: İhsan Sabri Çebi: İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 181.
- Balaban, Adem. 2014. "Türkçe Yazma Tabimameler". *Dil ve Edebiyat Eğitimi Dergisi*, 9, 112-132.
- Çağbayır, Yaşar. 2017. *Ötüken Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Çakır, Emine. 2019. "Kutadgu Bilig ve Günümüz Kültürel Belleğinde Rüya Yorumlama", *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Yazılışının 950.Yılı Anısına Uluslararası Kutadgu Bilig ve Türk Dünyası Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Ankara, s.661-686.
- Çelebi, İlyas. 2008. "Rüya", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, C. IIIV: 306-309.
- Çetin, Özer. 2013. "Kültürel Din Psikolojisi Açısından Geçiş Dönemi Rüyaları: Kutadgu Bilig Örneği", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6/3: 335-357.
- Freud, Sigmund, 1996. *Freud Kitaplığı: 4- Düşlerin Yorumu I*, 2. Basım. (Çeviren: Emre Kapkın. İstanbul: Payel Yayıncılık.
- Günay, Umay. 2005. *Türkiye'de Aşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Parlatır, İsmail. 2011. *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Yargı Yayınevi.
- Sami, Şemseddin. 2017. *Kamûs-ı Türkî* (Latin Harfleriyle) Yayına Hazırlayanlar: Raşit Gündoğdu, Niyazi Adıgüzel, Ebul Faruk Önal. İstanbul: İdeal kültür&yayıncılık.
- Sarıkaya, Erdem. 2014. *Eski Türk Edebiyatında Rüya (Başlangıçtan XV. Asra Kadar)*. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Sarıkaya, Erdem. 2016. "Eski Türk Edebiyatında İlk Edebi Rüya: Oğurmuş'un Rüyası", *Türkiyat Mecmuası*, C. 26/2: s. 345-370.
- Şen, Serkan. 2009. "Eski Türkçe Metinlerde Görülen Ölüm Habercisi Rüyalar", *Uçmağa Varmak Kitabı*. Ed.: Emine Naskali Gürsoy, Gülden Sağol Yüksekaya, İstanbul: Kitabevi 415: 299-307.

Kutadgu Bilig'te Rüya Çeşitleri ve Yorumu

Şen, Serkan. 2021. "Eski Uygurca Bir Tabirnameye Göre Türklerin Erken Dönem Rüya Yorumlarındaki Değişim Üzerine Mukayeseli Tespitler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Haziran, S. 71: 7-29.

Türk Dil Kurumu. 2011. *Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları

Yusuf Has Hâcib. 1947. *Kutadgu Bilig*, I. Metin, Haz. Reşit Rahmeti Arat. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Yusuf Has Hâcib. 1974. *Kutadgu Bilig*, II Metin, Haz. Reşit Rahmeti Arat, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

İnternet Kaynağı: Kuran.diyane.gov.tr, "Yusuf Suresi,44.Ayet", <https://kuran.diyane.gov.tr/tefsir/Y%C3%BBsuf-suresi/1640/44-ayet-tefsiri> /Erişim tarihi: 24.01.2022

İnternet Kaynağı: Wikisözlük, "Safrâ Maddesi". <https://tr.wiktionary.org/wiki/safra>, Erişim Tarihi: 2.01.2023.

İnternet Kaynağı: Wikisözlük, "Safran Maddesi". <https://tr.wiktionary.org/wiki/safran>, Erişim Tarihi: 2.01.2023.

